

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ТА ПИСЕМНОСТІ

УДК 81-112

Марія Зарінова

МОВНА ДИСКУСІЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ І ФОРМУВАННЯ ЛІТЕРАТУРНОГО СТАНДАРТУ

У статті розглянуто питання мовної дискусії кінця ХІХ – початку ХХ століть у контексті суспільно-політичних подій. Звернено увагу на теоретичні настанови письменників, науковців, суспільних діячів щодо статусу і шляхів розвитку української літературної мови та тенденції мовної практики, зокрема явище варіантності, формування лексику.

Ключові слова: мовна дискусія, літературна мова, мовно-літературна традиція, варіантність, нормування, кодифікація.

The article deals with the language discussion end of XIX – beg. of XX centuries. Highlights stages of discussion, their value and consequences as well. In the article the thoughts of contemporary writers, scientists and public figures about the status and ways of Ukrainian language development are presented. Analyzes the major issues normalization of Ukrainian vocabulary.

Keywords: language discussion, literary language, language and literary tradition, variation, standardization, codification.

Загальні питання мовної дискусії кінця ХІХ – початку ХХ століть розглядали Ю. В. Шевельов, М. А. Жовтобрюх, Р. А. Трифонов, В. К. Чапленко, О. Г. Муромцева, С. С. Лук'яненко та інші. Детального вивчення потребує нормотворча проблематика кінця ХІХ – початку ХХ століття,

яка постала в зв'язку інтенсивним розвитком словникового складу, з розширенням функцій української мови та потребою створення кодифікаційних джерел. Мовна дискусія спонукала українську інтелігенцію до пошуку єдиного правильного шляху розвитку української літературної мови.

Головною передумовою дискусії була суспільно-політична ситуація, що склалася на українських землях. В умовах бездержавності українська мова на різних територіях мала неоднакові умови розвитку. Російський уряд на Сході України проводив русифікаторську політику, апогеєм якої стали нормативні акти, відомі в історії як Валуєвський циркуляр і Емський указ. Таємний обіжник міністра внутрішніх справ П.Валуєва від 18 липня 1863 р. був інструкцією для державних органів влади: забороняли надавати цензурний дозвіл на друкування освітніх книг українською мовою, закривали деякі україномовні газети й перешкоджали діяльності українського театру. Указ Олександра II, підписаний в німецькому місті Емсі 18 травня 1876 р., містив заборони на перевезення книжок з-за кордону, друку оригінальних творів й перекладів. Винятком були тільки історичні пам'ятки і твори письменників, які мали видаватися з дотриманням російського правопису. Внаслідок русифікації українська мова була усунена з вищих сфер громадського життя, оскільки, як зазначає Ю. Шевельов, царська політика опосередковано впливала і на вибір розмовної мови освічених українців та їхніх родин [Шевельов 1998: 35].

У Галичині й на Буковині мовна ситуація була краща, адже конституція Австро-Угорської імперії захищала певною мірою права міноритарних національностей на мову. Українцям, які проживали на території Австро-Угорщини, не забороняли вживати українську мову в громадському житті [Шевельов 1998: 37].

Каталізатором нормотворчої діяльності письменників і громадських діячів Заходу і Сходу України була спроба обґрунтування несаможитності української мови, надання їй статусу наріччя «общерусской речи». У газеті «Биржевые ведомости» №10 за 1898 р була опублікована стаття «От говора к языку», з якої і розпочався перший етап мовної дискусії [Жовтобрюх 1970: 19]. Створення стандарту української

мови автор називав «чимсь недоречним». Реакцією стала відповідь Д. Л. Мордовцева «от лингвистов «Биржевых ведомостей» к лингвистам-авторитетам» у журналі «Санкт-Петербургские ведомости» №30 за 1898 р. Це був спротив української інтелігенції, яка усвідомлювала необхідність наукового обґрунтування самостійності і повноцінного статусу української мови.

Загострення дискусії, відзначає М. А. Жовтобрюх, відбулося після опублікування праці професора Київського університета Т. Д. Флорінського «Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению» (1899), який виступив з критикою поглядів І. Я. Франка, викладених у статті «Literatura ukrajinsko-ruska» [Жовтобрюх 1970: 20]. Т. Д. Флорінський не тільки заперечував самостійність української мови, але й вважав, що це мова обмежена, придатна лише для написання простонародних художніх творів. «Прагнення сучасних галицько-руських діячів, – пише він, – піднести малоруське наріччя на ступінь мови викладової (у середніх і вищих школах), наукової, публіцистичної і суспільної не виправдується ні логічними підставами, ні практичними міркуваннями. Це прагнення слід визнати явищем негативним» [Флорінський 1898: 218].

Згодом Т. Д. Флорінський опубліковує низку нових статей, в яких з'являється ще одне «звинувачення», цього разу проти літературної мови в Галичині, як штучної, вигаданої, адже жива мова галичан, переконаний автор, це – «язичіє», себто місцевий різновид російської мови. Т. Д. Флорінський називає штучними і незрозумілими слова: *бадьорий, кволий, бовваніти, лемент, бентежити, нехтувати* тощо [Флорінський 1898: 219].

Свідома українська інтелігенція не лишилася осторонь і висловилася на захист прав українців мати власну літературну мову. Відповідями на статтю Т. Д. Флорінського були публікації В. П. Науменка та К. П. Михальчука. Звертаючись до літературних (Т. Шевченка, І. Котляревського, Є. Гребінки, Марка Вовчка) і фольклорних пам'яток – до літературної традиції, В. П. Науменко виступає на захист літературної мови в Галичині і доводить, що «язичіє» – це мертва мова, місцева ж мова народу – жива українська [Науменко 1899: 270]. Так

завершився перший етап мовної дискусії. Головним його здобутком було те, що українська інтелігенція усвідомила потребу в єдиній літературній мові, що не тільки сприяла б розвиткові нації, але й слугувала б засобом консолідації українського суспільства. Стало зрозумілим, що мова має бути єдиною, зрозумілою для всіх українців. Безперечним був і той факт, що літературний стандарт мав ґрунтуватися на живомовній основі. Природно поставало питання про діалектну основу літературного зразка, адже на той час вже склалися дві мовно-літературні традиції: східноукраїнська (наддніпрянська) та західноукраїнська (галицька).

Прагнення створення єдиної літературної мови об'єднувало галичан і наддніпрянців, представники яких мали різне бачення шляхів розвитку літературної мови. Як зазначає В. К. Чапленко, одними з перших публікацій, які порушували ці питання, були статті І. Верхратського (Лосуна) «В справі народного язика» (1973) та Є. Сакуна «Замітки о руськім язиці» (1976) [Чапленко 1955: 196]. Знайти компроміс було важко. Б. Д. Грінченко (під псевдонімом Василь Чайченко) у статті «Галицькі вірші», яка була опублікована в газеті «Правда» (№ IX, 1891 р.) висловив думку, що основою літературної мови має бути східноукраїнська літературна традиція, адже більшість українців орієнтується саме на неї. А все, що є специфічним у галицькій книжній мові письменник називає «язичієм». Б. Д. Грінченко зазначає: «Галичани можуть сказати на се, що саме так і ми, українці з Росії, повинні дбати про єдність. Не сперечаємось і думаємо, що й ми мусимо може дечим поступитися нашим галицьким братам. Але ж ми маємо право сподіватися насамперед сього од галичан, бо не в галичан, а в нас були Квітка, Гулак-Артемівський, Марко Вовчок, Шевченко, Кониський, Гребінка, Куліш, Нечуй-Левицький, Мирний, Стороженко та інші; не галичани нам, а ми їм сповняємо своїми роботами їх періодичні і неперіодичні видання» [1: 49]. Такі думки сприйняли і підтримали І. Нечуй-Левицький, А. Кримський (А. Хванько), М. Кононенко (М. Школиченко) та ін. Діячі західної України здебільшого захищали право галицької мови стати основою літературного стандарту (І. Франко, І. Кокорудз, І. Верхратський). І. Франко наголошував на тому, що всі говори

мають право увійти в літературну мову, і тому висловлював думку про створення синтезу всіх наріч [Франко 1891: 337]. Важливим аргументом на підтвердження цієї думки було те, що лише в Галичині є всі політичні умови для вироблення літературної мови, на відміну від Наддніпрянської України, де мова була під забороною в суспільно-важливих сферах.

Такі пропозиції не знайшли підтримки в широких колах інтелігенції. В. Самійленко в листі до Б. Грінченка пише: «З їх погляду виходить, так, що якби воля нашого слова була тільки в лемків, то діалект лемків повинен би стати літературною мовою, не вважаючи на те, що 20 мільйонів говорять далеко інакше. Їм байдуже про те, що три чверті говорять одностайно й досить відмінною від них мовою; їх діалект здається їм кращим: то єсть справжня літературна мова, бо

Нев і цісаря вітаєсь,
І казань кажуть на амвоні,
Бо нев кобіті освідчаєсь
У щиро руському сальоні».

Активна полеміка з цього приводу завершилась лише після виходу відомої статті І. Франка «Літературна мова і діалекти» (1907), у якій він наголосив на потребі вироблення єдиної літературної мови, й погодився, що в її основі мають лежати говори Середньої Наддніпрянщини, тобто мова класиків української літератури, яка «на величезному просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виявляла таку одностайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові» [Франко 1891: 338]. Значення цього етапу дискусії, відзначає М. П. Лесюк, у тому, що сигналізуючи про загрозу роздвоєння українського культурного процесу, було знайдено шлях виходу із ситуації, вказано на потребу орієнтації на східноукраїнське наріччя, що допомогло багатьом діячам у галузі мовотворення скорегувати свою «лінію поведінки» [Лесюк 2003: 148].

Новий етап мовної дискусії на сторінках преси пов'язаний із намаганнями мовознавців, письменників унормувати літературну мову, яку б могла сприйняти й засвоїти вся Україна. У центрі обговорення письменників і громадських діячів –

питання лексичного нормування, адже саме словник відрізняв значною мірою західноукраїнський та східноукраїнський мовні варіанти. Постало питання вироблення наукової термінології, яка існувала лише в галицькій мовно-літературній традиції, і яку не всі сприймали і розуміли.

Головним супротивником галицьких елементів у літературній мові був І. Нечуй-Левицький, який у статті «Сьогочасна часописна мова на Україні» (1907) твердив про негативний вплив галицької мови на розвиток літературної мови. На думку письменника, не варто вживати таких непотрібних лексем: *від, проценти, сливе, стосунки, тільки, швидко*, оскільки є наддніпрянські відповідники: *од, відсотки, майже, відношення, лише, скоро* [Нечуй-Левицький 1907: 39].

Проти вживання галичанізмів у мові художніх творів і особливо в періодиці виступав також М. Пилипович у серії статей, що були надруковані в журналі «Світло». Галицька мова, вважав він є провідником чужорідних елементів, зокрема полонізмів (*тлустий, алярмуючий, денунціювати* тощо). З цим погоджувався і Л. Мартович. Дбаючи, як він зазначав, про багатство рідної мови, необхідно звертати увагу не лише на засилля іншомовних елементів, а й на обмежений лексикон періодичних видань: «Читаючи галицькі газети легко переконатись, що вони майже зовсім збойкотували слова *завсіди, завше, завжди, у одно, заєдно, раз-у-раз*, а замість цих слів послуговують ся одним однісіньким *усе*».

Право письменників і публіцистів вживати галичанізми захищав І. Я. Франко. Слова *блисло, друхотати, жовняр, коруна, огонь, стрільба, тручати* та ін., зазначав письменник, не можна називати полонізмами тільки тому, що в польській мові існують словотвірні аналоги. Він наголошував, що «викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що у інших слов'ян є подібні, се б значило би добровільно обскубувати свою мову» [Франко 1891: 357].

Як зазначає С. С. Лук'яненко, «діячі старшого покоління на зразок М. Костомарова та П. Мирного звиклися з думкою про селянський та міщанський характер мови і в принципі не бачили потреби в нових словах» [Лук'яненко 2007: 146]. І. С. Нечуй-Левицький, Б. Д. Грінченко, А. Ю. Кримський

наполягали, що усі нові слова необхідно створювати лише з питомих коренів. Для позначення нових понять обирали або наявні в мові лексеми, або створювали нові – «ковані» слова. Наприклад, замість іншомовного варіанта *термін* Б. Грінченко пропонує вживати український – *назвище* [Грінченко 1917: 33].

А. Ю. Кримський хоч і надавав перевагу творенню нових слів від питомих твірних основ, погоджувався, що засвоєні народом іншомовні слова є кращими від незрозумілих пуризмів [Лук'яненко 2007: 146-147].

Активно послуговувались іншомовними і «кованими» словами М. Старицький, М. Коцюбинський, Леся Українка, виступаючи за розширення функціональних можливостей мови. У мові їх творів можна знайти велику кількість неологізмів та запозичень, що, як правило, не мали конкурентного лексичного варіанта.

Цей етап мовної дискусії підсумовував здобутки попередніх двох й вирішував низку важливих нормалізаторських питань. Існування значної кількості номінативних варіантів, а також лексичних лакун спонукало письменників і публіцистів до вироблення нового термінологічного апарату, роботи над усталенням словникового складу. Результати мовної дискусії знайшли відображення у кодифікаційній діяльності і письменників, і мовознавців. Як результат: було створено низку граматик і словників, які й визначили подальший розвиток єдиної літературної мови.

Грінченко Б. Галицькі вірші : критична стаття / Василь Чайченко [Грінченко Б.] // Правда. – 1891. – Т. III, вип. VIII. – С. 103–111 ; Т. III, вип. IX. – С. 150–158 ; Т. IV, вип. X. – С. 200–206.

Грінченко Б. Якої нам треба школи / Борис Грінченко. – К.: Криниця, 1917. – 31 с.

Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – поч. XX ст.) [Текст] / М. А. Жовтобрюх. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.

Лесюк М. П. Формування української літературної мови в Галичині в умовах австрійського режиму / М. П. Лесюк // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2003. – № 9. – С. 145–153.

Лук'яненко С. С. Мовні дискусії XIX – початку XX ст. як підгрунття сучасної соціально-політичної інноватики / С. С. Лук'яненко // Вісник Дніпропетровського національного університету. – 2007. – № 4/2 : Сер. Мовознавство. – Вип. 13. – Т. 2. – С. 144–151.

Науменко В. Книжная речь у малороссов и русинов // Киевская старина. – 1899. – Т.64. – №1. – Отд.1. – С.134-142.

Нечуй-Левицький І. С. Сьогочасна часописна мова на Україні // Україна. 1907. №1. – С.10-11.

Флоринский Т. Д. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – К., 1898. – №11. – С. 203-244.

Франко І. Говоримо на вовка, скажімо і за вовка // Зоря. – 1891. – № 18. – С. 356-358.

Чапленко В. Історія нової української літературної мови (XVII ст. –1933 р.) / В. Чапленко. – Нью-Йорк, 1955. – 448 с.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941). Стан і статус / Юрій Шевельов. – Чернівці, 1998. – 178 с.

Статтю отримано 12.04.2016

Mariya Zarinova

LANGUAGE DISCUSSION END OF XIX – BEG. OF XX CENTURIES AND LITERARY STANDARD FORMATION

The article deals with the language discussion end of XIX – beg. of XX centuries. The main idea of the article is to describe the problem of lexical variants in the Ukrainian language discussion in 90-s of XIX century – beg. of XX century. It begins with the information of social and political situation on Ukrainian lands and language situation it caused. The article describes the situations on the Eastern Ukrainian and Western Ukrainian lands, which at that time were ruled by different countries. The conditions for the functioning of the Ukrainian language in these areas were different.

This is followed by the description of normalizing practice in the articles of Ukrainian writers and publicists, who deal with the problem of one (common) written language. Discussion questions: Is there a separate Ukrainian language, isn't it? Can Ukrainian people widely use Ukrainian language in all social spheres, can't they? What should be the dialect basis of Ukrainian literary language? To what extent Western Ukrainian words

have to enter into a new language? How to regulate literary language thesaurus? Special attention is paid to functioning of nominative and lexical variants, particularly East-Ukrainian and West-Ukrainian naming forms of denotates.

The author identifies the main stages of discussion and points to the consequences caused every stage of discussion.

The text concludes with the results of speech controversy: normalization of lingual terminology system, Ukrainian grammars and dictionaries compiling by writers.

УДК 81-112 Ольга Черемська

МАЙК ЙОГАНСЕН ЯК МОВОЗНАВЕЦЬ

І у віршах своїх, і в прозі, і в теоретичних статтях
неуклінно старався [М. Йогансен] підняти українське слово
до європейського рівня
(Ю. Лавріненко)

Статтю присвячено різножанровому мовознавчому доробку представника Харківської філологічної школи 20–30-х рр. ХХ ст. Майка Йогансена. Схарактеризовано проблематику лінгвістичних праць мовознавця; звернуто увагу на методичні поради щодо самостійного оволодіння українською мовою, висловлені в посібнику для курсів і самоосвіти; проаналізовано підходи щодо нормалізації лексики у Практичному російсько-українському словнику, створеному у співавторстві з харківськими мовознавцями; висвітлено погляди вченого на лінгвістичні засоби творення поетичної образності, узагальнені й репрезентовані в літературознавчих працях.

Ключові слова: Майк Йогансен, Харківська філологічна школа, посібник, лексикографічна праця, рецензія, поетична мова.

The article is devoted to the multi-genre inheritance from a representative of the Kharkiv Philological School of the 1920s and 1930s Mike Iohansen. The subject of his linguistic publications was deterined; methodological advice on self-mastery in Ukrainian language are expressed in the course manual; the approaches to normalize Practical vocabulary in the Russian-Ukrainian dictionary are analyzed, scientist looks at the phonetic means of creating poetic imagery were covered.

Key words: Mike Iohansen, the Kharkiv Philological School, textbook, lexicographical work, review, the poetic language.